

TIGRIST VETTEM A VÁSÁRBA?... **AVAGY A GYERMEKI DISKURZUS KÉRDÉSÉHEZ**

LENGYEL ZSOLT

E rövid tanulmány célja kettős: egyfelől szeretnénk néhány ponton röviden felvázolni egy már létező diskurzus- és dialógusvizsgálati keretet a nyelvi ontogenezis viszonylatában, másfelől empirikus tényekkel is szeretnénk hozzájárulni a magyar gyermeknyelvi dialógus és diskurzus kutatásához.

Az első célt az indokolja, hogy magyar nyelven az említett vizsgálati keret alig-alig kapott publicitást (bár ld. PLÉH-TERESTYÉNI 1979.), de a másodiknak említett téma kutatása is elmarad a kívánatostól.

1. A Chomsky-féle nyelvészeti forradalom nyomán kibontakozó pszicholingvisztikai kutatások kétfelé ágaztak. Az egyik irányt a grammatikaelmélet pszichikai realitásának kísérletes vizsgálata jelentette (erre jó összefoglalásul ld. PLÉH 1980), a másikat a gyermeknyelv vizsgálata (ld. LENGYEL 1981a, 1981b).

Éppen a nekilendülő vizsgálatok fényében derült ki a Chomsky-féle generatív nyelvelmélet gyenge pontja: a tevékenység és a szociális kontextus figyelmen kívül hagyása el nem tűrhető hézagokhoz vezet a nyelvelméletben, e két kérdés megkezdésével vagy meg nem válaszolásával a leglényegesebb tartópillérek hiányoznak az elmélet alapjából.

2. A tevékenység és a szociális kontextus szerepe egy újabb nyelvelméleti irányon belül több ponton is kitűnik, e folyamatnak egyik látványos mozzanata volt az, amikor kiderült: az ontogenetikus nyelvi fejlődés — a korábbi gyakorlattal szemben — nem írható le az izolált mondatok szintjén, tehát a mondat szintjét meg kellett haladni (ennek „felnőttnyelvi” vetületét ld. BÉKÉSI 1982, különösen 9–50.l., ill. B. FEJES KATALIN 1981).

2.1. Korábban a gyermeket — mint kommunikátort — majdnem kizárólag az egocentrikus beszéd vagy a kollektív monológ-szintjén és szempontjából vizsgálták, nem szenteltek kellő figyelmet annak a ténynek, hogy ilyen vagy olyan szintű dialógusra már a legkisebbek is képesek, valamint annak sem, hogy a beszédtevékenységet az általános tevékenységbe ágyazva kell leírni és vizsgálni. Egyre világosabb lett az is a pszichológiai, szociológiai és pszicholingvisztikai kutatásokból, hogy a szociális, kognitív és lingvisztikai fejlődés mint kutatási téma szeparálható ugyan, de a valóságban ezek összefüggő kérdésrendszerek (részletesebben ld. KEENAN 1977, HOLLOS 1977).

2.2. Különösen a dialógusok vizsgálata (magukba foglalva: a beszédmegtartási, beszédátadási jogokat, a közbevetés, megszakítás verbális és averbális szabályait)

különösen kiélezte a mondat szintje fölötti törvényszerűségek leírásának és magyarázatának hiányát. De tulajdonképpen a monológként vizsgált beszédproduktumok leírása sem lehet meg az említett törvényszerűségek (pl. szociológiai kontextus) ismerete nélkül. GRICE (1975) egyenesen kijelenti, hogy még a „magányos” mondat teljes megértése is feltételezi a következő ismeret-triász: mit mondtak (grammatikai-strukturális ismeretek), mit jelent (szociolingvisztikai interpretálási problémák), mit implikál (beszédaktus-ismeretek). Természetesen e háromféle ismeret kiépülése és megszerzése szakaszos és meghatározott értelemben hierarchikus jellegű. Nézzünk néhány empirikus tényt fiaim és édesanyjuk beszélgetéséből.

A feldolgozásra váró dialógusok közül itt kettőt fogok elemezni néhány szempont alapján. Az első dialógus időpontjában kisebbik fiam, Ákos 2;8 (tehát két éves nyolc hónapos), a nagyobbik, Gábor pedig 7;0. A második dialógus rögzítésekor Ákos 3;5, Gábor pedig 7;9 korú. Mivel a vizsgálat során csak a gyerekek életkor-különbségének lesz jelentősége, a későbbiekben nem fogok utalni a gyerekek életkorára.

Az egyik dialógus nem sokkal karácsony után született, így a kérdések és a válaszok is e köré szövődnek, míg a második dialógus inkább Ki mit tud jellegű, mindkét gyerek verssel, dallal akar kedveskedni az ebben az időben éppen Moszkvában tartózkodó apának.

Az első dialógusban az anya, az apa és a két gyerek, a másodikban az anya és a két gyerek vesz részt.

2.3. A szövegalkotás bölcsője a dialógus, amely egyfelől meghatározott lingvisztikai ismereteket, másfelől a valóság szociálisan elismert és determinált részekre osztásának ismeretét feltételezi.

A dialógus — mint egyik komoly lehetőség — a beszédaktusok egyik fajtájával, a direktívák használatával kezdődik (az más kérdés, hogy a direktívák a korai fejlődést tekintve nem csak dialógusokban szerepelhetnek).

A direktívák jól példázzák a beszédfunkcióknak azt a kettős sajátosságát, hogy nagy érzékenységet mutatnak a szociológiai ismérvek iránt, másfelől azt, hogy többféle nyelvi formában jelenhetnek meg. Mindkét vonatkozásban érdemes a direktívákat fejlődésükben vizsgálni.

Mindenekelőtt — elemzendő anyagunk alapján — megerősíthetjük SHATZ, GELMAN (1973) megállapítását, amely szerint már a 4 évesek a direktíva kifejezésére más-más nyelvi formát használhatnak kortársaikhoz, kisebbekhez, illetve a nagyobbakhoz intézett beszédükben. Rendszerint rövidebb mondatok, figyelemfelhívó eszközök aktívabb használata, inkább a konkrét, semmint az absztrakt igék használata — jellemzi a 4 évesek beszédét ebből a szempontból. A direktívák használata az anyai beszédben is életkorspecifikus.

/1/ Anya: *Mit kaptál karácsonyra, Ákoska? Na, mondd el apának!*

Ugyanezt az utasítást az idősebbiknek, Gábornak közvetett felszólítással fogalmazza meg:

Anya: *Mi volt a karácsonyfa alatt, Gáborka?*

Az anyai beszéd tehát különbséget tesz a címzett életkorától függően. Az anya,

kisebbségi gyermekét akarván verbális tevékenységre bírni, szívesen él a tudatos ismételtetés eszközével is:

/2/ Anya: *Töröm, töröm a mákot... azt mondd el apának, jó?*

Ugyanezt a kívánságát az idősebbiknek, Gábornak már így mondja:

Anya: *Na, milyen karácsonyi dalt tudunk énekelni apának?*

Ugyanígy a következő példákban:

Anya: *Ákoska! Mondd el a Gólya, gólya gilicét!*

Anya: *Gáborka következik az olvasással!*

Az anya idősebb, 7 éves fiához intézett beszédében a direktívák gazdag formakészlete található.

/3/ Anya: *Gabika, te tudsz valami szép verset, igaz?*

Anya: *Nagyon szép volt! [Ti. Ákos versmondása.] Na, Gabika! [Ti. ő következik a versmondásban.]*

2.4. A dialógusban fontos az ún. turn-ök váltakozása, azaz annak megállapítása, illetve megszervezése és kivitelezése, hogy a párbeszédben ki mikor beszél. A „mikor beszélés” kezdetét és végét részben lingvisztikai, részben szociológiai ismérvek jelzik. A lingvisztikai ismérvek lehetnek tartalmiak és formaiak, itt a formaiak közül csak a lexikalizálódott elemeket fogjuk vizsgálni.

Társadalmi szempontból az a fontos, hogy a turn-ök megszervezésében uralkodó szokott lenni a társadalmi dominancia, ami esetünkben úgy jelentkezik, hogy Gábor, az idősebb irányítja a turn-öket, tehát jelzi a megszólalás elejét (igen gyakran végét, ami lényegében a beszédterjedelem megszabását is jelenti).

/4/ Gábor: *Most én jövök!* [Ti. öccse abbahagyta a szavalást, Gábor szóban is jelzi, hogy az ő szereplése következik.]

Gábor: *Most mondjad!* [A szavalás megkezdésére utasítja öccsét.] Van olyan eset, amikor egészen kiterjesztett direktívát használ a turn jelzésére.

Gábor: *Most te jössz, Ákos! Te melyiket mondd!*

A turn kezdetét és végét jelző mondatok — a fentebbi példákban — rendszerint direktíva funkciójúak. Gábor igyekszik konkrét igéket és olyan igei formákat (imperativuszokat) használni, melyek a legközvetlenebb módon fejezik ki a direktíva funkciót. Van olyan Gábor-féle direktíva, mely teljeséggel tartalmazza a címzettet, az elvégzendő cselekvést és cél-tárgyat (vö. e rész utolsó példamondatát). De van olyan eset is, amelyben vagy csak a címzetre történik utalás (*Most én jövök*), illetve a cselekvés kerül a fókuszba (*Most mondjad!*), és nyelvileg csak ez fejeződik ki.

Gábor nemcsak a turn-ök elejét, kezdetét képes verbalizálni, hanem irányít is (pontosabban: jelzi saját irányváltoztatási szándékát):

Ákos: *Én elmentem.....*

Gábor: [közbevág] *Nem azt! Mi van rajtad!* [Ti. ne az Én elmentem a vásárba c. dalt énekelje öccse, hanem sorolja fel, hogy milyen ruha van rajta.]

A turn-ök megszervezését — ebben a dialógusban — segítette az is, hogy szavalás, éneklés révén a „konferálás” önmagától kínálkozott a 7 éves Gábor számára.

(Zárójelben jegyezzük meg, hogy a konferálásnak — különösen ebben a dialógusban — kontextust teremtő ereje van. A kontextus háttérinformációt szolgáltató szerepét Gábor még nem nagyon aknázza ki, illetve ennek még csak ritualizált változatát használja, ez tűnik ki a következő példából.)

A „szereplésnek” (a versmondásnak) eleje, vége van, ezeket a szociális jegyeket verbalizálja, amikor saját szavát félbeszakítva bejelenti:

Gábor: *Második versszaka* [Ti. az előbb előadott versnek — és folytatja a verset.]

Az anya a dialógus megkezdésekor önkéntelenül is első mondatával kontextust teremt, megadja a háttérinformációt.

Anya: *Nem régen karácsony volt, igaz gyerekek? Mit kaptál karácsonyra Ákoska? Na, mondd el apának!*

Ákos: *szukrot* [‘cukrot’]

Anya: *Hát még?* [A gyerek tovább nem nyilatkozik.]

Gábor turnszervező képessége a „prózában” is megmutatkozik, amikor verbális tevékenységre sarkallja öccsét, hogy a magnón megörökítse beszédét:

Gábor: *Lengyel Ákos mondja, hogy mi van a szobában.*

Ákos: *manó* [‘magnó’], *repülő* [‘játékrepülő’], *katona, szekéj, hajó, kigyó, ató, gyujma, szék, maslakó*, [‘Marlakó’ — egyik játékuk], *koszka, könyvek, vetítő, halak és kész.*

Ákos utolsó szavaiból (*és kész*) kitűnik annak valószínűsége, hogy a turnvég ismeretével már ő is rendelkezik (három és féleves).

Gábor többféle nyelvi formával is ki tudja fejezni ugyanazt a funkciót: a beszédjog átadását és visszakérését. Ez egyúttal azt is mutatja, hogy a beszédese-mények megszervezésében és interperszonális tagolásában is jó ismeretei vannak.

Gábor: *Lengyel Ákos jön!* [Öccsét konferálja be.]

Gábor: *Lengyel Ákos következik!* [Ti. a versmondásban.]

Gábor: *Most én jövök!* [Elmondja a verset, ezt követően:] *Lengyel Ákos mondja, hogy mi van a szobában.* [Arra akarja készíteni öccsét, hogy sorolja fel a szobában lévő tárgyakat.]

A tagolásban már konvencionális társadalmi ismeretei is vannak, erről vall következő példája:

Gábor: *Rövid szünet, amíg kimegyek pisilni* [Pár perc múlva visszatér:] *Felvétel kezdődik. Na!*

Mikor vége van a magnófelvételnek, ezt verbálisan is jelöli: *Kész, vége!*

A fenti példák jól bizonyítják, hogy a 7 éves korú gyerek már birtokában van a mondat szint fölötti operációkat végző nyelvi megnyilatkozásoknak, mondataival a beszédmű egészére és annak egyes részeire is képes utalni.

2.5. A dialógusépítés képességének másik fontos előfeltétele az egyszerű kérdés-válasz. A kérdésre adott helyes válasz többféle ismeretet feltételez.

A kérdésben foglalt esemény rendszerint szituatív jellegű, az alkalmazott beszédstratégiától függ, hogy a kifejezendő jelentések interaktív miként valósulnak meg. A kérdés teljes szemantikai megértése a beszélők preszuppozícionált ismereteitől

és a kérdés formai-lingvisztikai jegyeitől függ, miközben az utóbbiak a beszélő szándékát is tükrözik.

A fiatalabb gyerekekhez intézett kérdések — éppen a fentiek miatt — mindig igyekeznek egyfelől formailag egyszerűsíteni, másfelől a presszuppozicionált ismereteket a legegyszerűbb szintre leszállítani.

Bizonyos egyszerűsítéssel a következőket mondhatjuk. A kérdés–válasz pár a dialógusépítés kezdetén tartalmában igen egyszerű (olykor a gyerek által is jól ismert), éppen azért, hogy az újszerű beszédforma (a dialógus) funkciógyakorlása könnyebb legyen. Ez a megoldás tudatos beszédstratégia is lehet a felnőttpartner részéről.

- /5/ Anya: *Gabika, te tudsz még valamit? Gondolkozz csak! Addig megkérdezzük Ákoskát. Hogy hívnak?*
 Ákos: *Ákoszka.*
 Anya: *És Gabikát?*
 Ákos: *Gabika.*
 Anya: *És apát?*
 Ákos: *Apa... Lengyel apa.*
 Anya: *És anyát?*
 Ákos: *Pijoszka ['Piroska].*
 Anya: *És hol laksz, Ákoska?*
 Ákos: *Vájoszba ['városban'].*
 Anya: *Melyik városban? Debrecenben?*
 Ákos: *Debrecenbe.*
 Anya: *Melyik utcában?*
 Ákos: *Szinai 4. ['Sinai'].*
 Anya: *Majdnem jól mondtad, csak nem 4, hanem 7.*

DORE (1977) elemzése szerint a kisebb gyerekek a következő 7 feltétel megtételétől függően adnak a kérdésekre kanonikus, tehát elfogadható választ (az elfogadhatóságot pragmatikai és grammatikai értelemben véve):

1. a gyerek megérti a kérdés propozícióját,
2. megérti és igaznak érzi a kérdés propozícióját,
3. felismeri: választ várnak tőle,
4. hisz abban, hogy kell az információ,
5. hisz abban, hogy a kérdező nem ismeri a kért információt, vagy ismereteit kívánja ellenőrizni,
6. a gyerek képes a válaszra,
7. a gyerek hajlandó a válaszadásra, nincs más sürgetőbb óhaja, kívánsága vagy szükséglete.

Ily módon a gyermeki kérdés–válasznak három, egymást kölcsönösen átható szintje van: a grammatikai megformálás, a beszédirányítás és végül a beszélgetés, az érintkezés implikációinak átérzése. (Így érthetőbbé és elfogadhatóbbá válik a fentebbi funkciógyakorlás.)

Ha az említett 7 feltétel valamelyike hiányzik, komolyan fenyeget a kérdés válasz nélkül hagyásának veszélye.

2.6. A dialógus építésének másik fontos formai-tartalmi pillére az ismétlés, a repetíció. Az ennek státuszáról és funkciójáról folytatott viták végén még nincs pont (a vita összefoglalásáról ld. KEENAN 1977, 125–9.).

Spontán és provokált imitációt szoktunk megkülönböztetni (provokált ismétlés-re ld. a 2-es példában az anya dalkezdő mondatait). A spontán imitációt korábban csak a grammatikai ismeretek egyik megszerzési módjának tartották, újabban (főleg a diskurzus-irányultságú gyermeknyelvi vizsgálatok) jelentőségét másban látják.

A spontán ismétlés belépőül szolgálhat a beszélgetés menetébe, de lehet a téma-réma-tagolásban a következő megnyilatkozás témája is, más kutatók „kommunikációs csekként” kezelik. (Ebben az esetben az ismétlés révén a gyerek a beszédpartnert arról biztosítja, hogy a megnyilatkozás mely részét értette meg.) Még azt jegyezzük meg az utánzásról, hogy nagyfokú egyéni különbségek figyelhetők meg: egyes gyerekek szívesen utánoznak, mások kevésbé élnek ezzel a lehetőséggel.

Korpuszunkban az ismétlés jelentősége kettős: egyfelől a diskurzuslefolyás stabilizálásának eszköze, másfelől a nyelvi struktúrák gyermeki variálni tudásának bizonyítéka.

Mint volt róla szó, az egyik dialógus témája: versek, dalok felmondása, illetve éneklése volt. A diskurzus „ki bírja tovább” fordulatot vett azáltal, hogy Gábor, az idősebbik az általános iskola első osztályában Ákoshoz, a három és fél éves óvodához képest jóval több verset tudott. Hogy ebben a versenyben Ákos ne maradjon alul, az Én elmentem a vásárba félpénzen c. gyermekdalocska szövegét kezdte ismételve variálni.

Tehát, amikor bátyja egy újabb verssel lépett fel, Ákos (a repertoár szűkössége miatt) az említett dalocska maga által kreált változataival keltette azt a benyomást, hogy ismét csak új produktummal tartja fent a diskurzus menetét. Így született az alábbi két variáns is, melyek közül az első a címadásban is segített. Az új szövegek megszületésének — a diskurzust fenntartó cél mellett — nyilvánvaló oka: a nyelvi szerkezet variálgatásából származó nyelvi játék öröme is.

Ákos: *Én ejmentem a vászájba félpénzen,
tígyiszt vettem a vászájba félpénzen.* [Az ezt követő fordulóban már így hangzik.]

*Én ejmentem a vászájba félpénzen,
Ojoszjánt vettem a vászájba félpénzen.*

IRODALOM

- BÉKÉSI IMRE: (1982): Szövegszerkezeti alapvizsgálatok, Bp., Akadémia.
- DORE, J. (1977): „Oh Them Sheriff”: A Pragmatic Analysis of Children’s Responses to Questions, in: S. ERVIN-TRIP and CL. MITCHELL-KERNAN [eds]: Child Discourse, New York, Academic Press, 139–165.
- GRICE, H. P. (1975): Logic and Conversation, in: DAVIDSON, I. D. and G. E. HARMAN [eds.]: The Logic of Grammar, California, Dickenson Press.
- HOLLOS, M. (1977): Comprehension and Use of Social Rules in Pronoun Selection by Hungarian Children, in: S. ERVIN-TRIPP and A. MITCHELL-KERNAN [eds.] Child Discourse, New York, Academic Press, 211–223.

- KEENAN, E. (1977): Making It Last: Repetition in Children's Discourse, in: S. ERVIN-TRIPP and CL. MITCHELL-KEENAN [eds.]: Child Discourse, New York, Academic press, 125-138.
- LENGYEL ZSOLT (1981a): A gyermeknyelv, Bp. Gondolat Uő. (1981b): Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből, NyÉrt. 107.
- PLÉH CSABA (1980): A pszicholingvisztika horizontja, Bp., Akadémia.
- PLÉH CSABA-TERESTYÉNI TAMÁS (1979, szerk.): Beszédaktus — Kommunikáció — Interakció [Szöveggyűjtemény], Bp.
- SHATZ, M. és GELMAN, R. (1973): The Development of Communication Skills: Modifications in the Speech of Young Children as a Function of Listener. Monographs of the Society for Research in Child Development. 38: Serial No. 152.

К ВОПРОСУ О РАЗВИТИИ ДИАЛОГА В ОНТОГЕНЕЗЕ РЕЧИ

Жолт Лендел

Нами исследуются некоторые вопросы развития диалога в детской речи в возрасте от 3 до 7 лет.

Рассматривается роль побуждений и роль имитации в развитии диалога. Анализ диалогов детей упомянутого возраста дал в результате следующее:

- а) У старших детей уже имеется богато развитая система для выражения побуждений (в этой функции они используют разные языковые формы).
- б) Материнская речь ощутимо меняется в зависимости от возраста детей.
- в) Успешное проведение диалога требует не только подходящих языковых средств, но и определенных социальных знаний.